

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ: КІЛЬКА ЧИННИКІВ З БАГАТЬОХ

Головним завданням системи військової освіти є підготовка до військово-професійної діяльності офіцерських кадрів тактичної, оперативно-тактичної та оперативно-стратегічної ланок військового управління як еліти Збройних Сил України, а також підготовка військовослужбовців за контрактом та військових фахівців для формування кадрового резерву. Важливим тут є відтворення, розвиток і передача новим поколінням військових людей досягнень науки, техніки і культури, формування у військових фахівців світоглядних принципів на основі гуманізму і патріотизму, виховання соціальної зрілості і цивільної активності, почуття причетності до долі народу і держави.

Водночас маємо усвідомлювати, що в умовах різкого скорочення чисельності Збройних Сил України та їх поступового переходу на контрактну основу комплектування, необхідні інноваційні підходи до функціонування військової освіти. Ця система має бути раціональною, ефективною, економічно доцільною, відкритою для цивільного контролю, демократичною, функціонувати відповідно до загальноприйнятих принципів освітньої діяльності - таких як гуманізм, свобода і відповідальність, законність, пріоритетність загальнолюдських цінностей, органічний зв'язок із національною історією, культурою, традиціями, взаємодія з іншими закладами освіти на національному та міжнародному рівнях, що, власне, і становить основу професійної мобільності і військовослужбовців взагалі, офіцерів – зокрема.

У Военній Доктрині України визначено, що система кадрового забезпечення Збройних Сил України, яка реалізується через систему військової освіти, є складовою загальнодержавної системи освіти. Вона має забезпечити відтворення інтелектуального потенціалу у військовій галузі, забезпечити якість підготовки військових фахівців відповідно до сучасних вимог і сприяти зміцненню обороноздатності держави [1].

Основоположними підходами розбудови системи військової освіти на сьогодні є наступні: розвиток військової освіти як складової частини загальнодержавної системи освіти, інтеграція військової освіти в державну систему освіти на засадах єдиної законодавчої та правової бази; подальше інтегрування військової та цивільної освіти.

Визначення засад формування професійної мобільності майбутніх офіцерів у процесі їхнього навчання вивело нас на головний аспект дослідження – діяльнісний підхід як до системи освіти в загальному плані, так і в конкретиці побудови системи підготовки кожного офіцера індивідуально. А це і суспільно-необхідна діяльність – праця, це й оволодіння культурою – освіта, виховання, самовиховання особистості. Діяльність людини виявляється в її поведінці, вчинках, а також – як соціальна діяльність, спрямована на зміну соціальної дійсності, розв'язання суспільних і особистих завдань тощо [15: 39]. При цьому, ми враховували й те, що *діяльність людини* - це різновид поведінки людини, прояв активного свідомого відношення до оточуючого світу. Діяльність людини включає ціль, засоби, умови, результат і сам процес діяльності. В науці й практиці життя виділя-

ють різні форми діяльності: духовну, психічну, фізичну, трудову, нетрудову, професійну, непрофесійну, продуктивну (творчу), репродуктивну і ін. Трудова діяльність може бути професійною і непрофесійною. Однак, важливим є й визначення, чи є й продуктивною професійна трудова діяльність в рамках будь-якої професії, зокрема службової, власне, – *діяльність не пов'язана безпосередньо з виробництвом*, оскільки саме це є визначальним у підготовці фахівця, визначенні предметів, якими він оволодіває, методики його виховання, в решті решт, і самого – випускника за певною моделлю – “продукту”, що його виробляє навчальний заклад.

На нашу думку *професійна діяльність* – трудова діяльність у межах якої-небудь професії, у тому числі *службова діяльність*, - це є діяльність спрямована на виконання конкретних службових *обов'язків* у повсякденній праці, які регламентуються відповідними керівними документами (законами, статутами, керівництвами, інструкціями) хоча й непов'язана безпосередньо з виробництвом, все ж є продуктивною, оскільки є й чітко визначуваний *результат*.

Професійна діяльність займає особливе місце в сучасному суспільстві. Як і всі види діяльності вона виникла та розвивається на основі праці. Професійна діяльність військовослужбовців - це форма суспільної діяльності людей, яка носить соціально-політичний характер — захист інтересів держави. У вузькому розумінні це процес виконання спеціалістом різноманітних завдань, участь в чергуваннях, вивчення, експлуатація та обслуговування бойової техніки й озброєння, участь у тактичних навчаннях, стрільбах, миротворчих операціях, безпосереднє ведення бойових дій у цілях захисту інтересів держави тощо.

Автори підручника "Азбука профориєнтації: як молодому человеку преуспеть на рынке труда?" М. Бендюков, І. Соломин і М. Ткачев уважають, що трудова діяльність людини є професійною, якщо виконуються, принаймні, дві умови:

- по-перше, професія характеризується наявністю певного рівня кваліфікації, майстерності, уміння, професійної підготовки, спеціально одержаних знань і навичок, які часто підтверджуються спеціальними документами про професійну освіту: дипломами, свідоцтвами, атестатами, сертифікатами;

- по-друге, професія безумовно пов'язана з результатами, які є свого роду *товаром*, що його людина може продавати на ринку праці. Причому, товаром, який має попит, за який інші люди готові платити. Тобто професійна діяльність може служити джерелом доходів людини [3].

Предметом праці можуть бути інші люди, техніка, інформація, художні твори або природа. Тож, що би конкретизувати, чого ж саме має бути під час навчання майбутній офіцер, треба більш досконало вивчити саме цей, умовно кажучи, “товар” та “предмет” його праці. Спробуємо розглянути їх складові.

Професія як трудова діяльність має певну структуру:

- задані *цілі*, уявлення про результат праці;
- заданий *предмет* (початковий матеріал — не обов'язково річ, але і ситуація невизначеності, будь-

яка система, наприклад соціальна, знакова, художньо-естетична й ін.);

- система *засобів* праці (залежно від предмету вони істотно розрізняються між собою);
- система професійних службових *обов'язків* (заданих трудових функцій);
- система *прав*;
- виробниче *середовище*, наочні і соціальні *умови* праці.

На нашу думку, професійну діяльність офіцерів Збройних сил України, в залежності від їх службових обов'язків, в цілому умовно, можна поділити на *командну*, - більшість обов'язків пов'язані з прийняттям рішень та керівництвом діяльністю підлеглих; *штабну* – більшість обов'язків пов'язані з роботою, щодо виконання завдань визначених старшими командирами, планування, контролю, та документальним оформленням; *наукову та викладацьку*.

Військова освіта здійснюється відповідно законодавчих актів України з питань оборони та національної безпеки, Закону України "Про освіту", Закону України "Про вищу освіту", "Концепції військової освіти в Україні", нормативних документів Міністерства оборони та Міністерства освіти України, Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, Інструкції про організацію освітньої діяльності у вищих військових навчальних закладах Міністерства оборони України.

Цю різноманітність завдань розширює система військової освіти (СВО) Збройних Сил України, яка складається з ВВНЗ, військових підрозділів цивільних ВНЗ, навчальних центрів військ (сил), військових ліцеїв, ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою, а також органів управління та установ науково-методичного забезпечення підготовки військових фахівців.

Однак, у межах нашого дослідження, нас цікавить саме ВВНЗ. Як і в усіх навчальних закладах, військова освіта в ньому вписується в ступінчасту систему безперервного навчання військових фахівців, оскільки вся структура підготовки військових фахівців передбачає такі складові:

- початкова військова підготовка молоді;
- професійна військова підготовка;
- вища освіта військових фахівців;
- підвищення кваліфікації та перепідготовка офіцерських кадрів.

До ВВНЗ належать військові: академії, університети, інститути, коледжі, а також інститути (факультети) цивільних ВНЗ. ВВНЗ становлять основу СВО, яка є складовою частиною державної системи освіти.

Отже, вищий військовий навчальний заклад є основною ланкою в системі військової освіти, яка інтегрована в державну систему освіти України на основі єдиної законодавчої та нормативно-правової бази.

Водночас ВВНЗ функціонує у певному середовищі, що формується в нашій країні й несе на собі відбиток існуючих соціальних, економічних, політичних та міжнародних відносин, перебуває під впливом розвитку освіти і науки, духовної культури, технологічних, технічних та інформаційних чинників, розвитку воєнного мистецтва тощо. Тобто, вищий військовий навчальний заклад розвивається у відповідному просторі й не є ізольованим елементом у загальній системі координат: особистість – суспільство – держава – світова спільнота.

Реалізуючи державну політику у сфері національних інтересів та національної безпеки України, ВВНЗ має ефективно розв'язувати цілу низку спеці-

фічних проблем, а саме: підготовку офіцерських кадрів (від професійного відбору абітурієнтів до випуску їх як фахівців відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня); забезпечення перепідготовки і підвищення кваліфікації офіцерів та науково-педагогічного складу; розвиток науки і воєнного мистецтва; підготовку та видання навчально-методичної продукції; розробку пропозицій щодо нормативно-правового забезпечення СВО; розвиток кращих традицій ЗС України тощо. Іншими словами, ВВНЗ має свої більш конкретні завдання, й відповідно – свою "продукцію".

У ВВНЗ на базі повної загальної середньої освіти здійснюються підготовка офіцерських кадрів з базовою і повною вищою освітою відповідних ОКР (бакалавр, спеціаліст, магістр), післядипломна освіта військових фахівців, а також підготовка військових фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня "молодший спеціаліст".

На базі вищої освіти у ВВНЗ в установленому порядку здійснюється і підготовка кадрів вищої кваліфікації з науковими ступенями кандидата і доктора наук.

Тож, головними завданнями ВВНЗ є такі:

- підготовка курсантів (слухачів) до військово-професійної діяльності в ЗС України та інших військових формуваннях держави;
- підготовка офіцерів запасу;
- організація освітньої діяльності з підготовки офіцерських кадрів, яка включає навчальну, виховну, наукову, методичну;
- забезпечення умов для оволодіння системою знань про людину, природу і суспільство;
- формування та розвиток соціально зрілої, творчої особистості; виховання морально, психічно і фізично здорового покоління свідомих громадян Української держави; формування громадянської позиції, патріотизму, власної гідності, готовності до військово-професійної діяльності на основі розвинутих професійно важливих якостей, відповідальності за свою долю, долю суспільства, держави і людства;
- забезпечення високих етичних норм у стосунках між військовослужбовцями, викладачами та курсантами (слухачами), атмосфери доброзичливості та взаємної поваги;
- військово-патріотична та культурно-просвітницька діяльність;
- проведення наукових досліджень як основи підготовки майбутніх військових фахівців і науково-технічного розвитку держави та її ЗС;
- підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів;
- перепідготовка та підвищення кваліфікації кадрів.

Подальше реформування Збройних Сил України поставило питання і про радикальне вдосконалення змісту військової освіти відповідно до сучасних потреб, наповнити його культурно-історичними надбаннями українського народу та світової культури, оновити, згідно з досягненнями сучасної психолого-педагогічної та військової науки, передовими технологіями навчання та досвідом бойової підготовки військ, зокрема формування психологічної готовності до діяльності в оновлених умовах бойової діяльності, що забезпечує їхню готовність до ухвалення обґрунтованих рішень, подолання труднощів військової служби, самопожертви заради виконання поставленої бойової задачі.

Зміст освіти - це частина суспільного досвіду, який відібраний у відповідності до мети підготовки майбутнього фахівця у вищому закладі освіти, передається йому передусім у вигляді інформації. Однак він характеризується не тільки такими поняттями як

знання, але й такими, як навички, уміння, відношення та творча діяльність.

Однією з проблем підтримки бойової готовності військ традиційно залишається поглиблення професіоналізації військових фахівців під час підготовки у ВВНЗ - професіоналізації особистості майбутнього офіцера, тобто формування розуміння ним своїх професійних функцій, свого положення у структурі організації та керування відповідною сферою військової діяльності, можливостей реалізації надбаних знань, умінь і навичок, що, як відмічає І.В. Біжан, починається пізно, здійснюється нерішуче. Навчання мовби замикається саме на себе (вчитися, щоб у кращому разі одержати знання, а часто – лише оцінку) і не виступає засобом формування необхідних соціально-професійних, професійних і військово-професійних якостей особистості [4:24].

Що ж пропонується для запобігання таких вад?

На думку М.І. Нещадима, у широкому розумінні, під моделлю спеціаліста розуміються професійні, соціально-психологічні, креативні (творчі) та особистісні якості фахівця, які визначають його здатність працювати в обраній сфері діяльності і досягати ефективних результатів. У цьому контексті автор, з урахуванням системи ступеневої підготовки військових фахівців, підкреслює, що важливою видається розробка універсальної моделі військового фахівця з постійною, динамічною та об'єктивною оцінкою його професійної відповідності на всіх рівнях і етапах фахової діяльності. Під моделлю професійної відповідності розуміється сукупність професійних, соціально-психологічних, творчих та особистісних якостей військового фахівця, які обумовлюють його здатність ефективно виконувати службові обов'язки. Вона, на думку вченого, має скласти основу процесу підготовки фахівців та системи критеріїв оцінки якостей професійної підготовки і розвитку особистості як суб'єкта неперервної професійної діяльності [5:4].

Відтак, у час, коли рівень технічного оснащення військових формувань невинно зростає, у Збройних силах України з'являються нові спеціальності (спеціалісти з інформаційної боротьби, по обслуговуванню та роботі з комп'ютерними системами управління, тощо) система підготовки військових фахівців також стала вимагати певних змін.

Вимоги, щодо підготовки спеціаліста, стали відображатися в освітньо-кваліфікаційних характеристиках (ОКХ), які є складовою галузевої компоненти державних стандартів вищої освіти, що встановлює основні вимоги до професійних якостей, знань та вмінь фахівця за конкретною спеціальністю (спеціалізацією) та рівень його підготовки, які необхідні для успішного виконання професійних обов'язків, а також визначає сферу використання фахівців. У ній також стали узагальнюватися вимоги до змісту освіти і навчання випускників з боку світового співтовариства та власної держави як споживачів. Іншими словами, ОКХ стало більше відображати соціальне замовлення на підготовку фахівця – з урахуванням аналізу професійної діяльності та вимог до змісту освіти і навчання з боку держави та окремих замовників на фахівців.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника Одеського інституту Сухопутних військ (базового ВВНЗ по підготовці офіцерського складу Сухопутних військ Збройних Сил України) за освітньо-кваліфікаційним рівнем “спеціаліст” зі спеціальності “Бойове застосування та управління діями підрозділів (частин, з'єднань) Сухопутних військ” також стала

відображати систему службово-бойових функцій, типових завдань діяльності й умінь вирішувати типові завдання діяльності офіцерів Сухопутних військ Збройних Сил України [6].

На чому ж акцентується увага підготовки офіцерів?

Аналіз статутів, обов'язків і характеру діяльності офіцерів Збройних сил України свідчить, на нашу думку, про те, що вони є, у першу чергу *управлінцями* тому, що офіцери, по-перше, керують діяльністю своїх підлеглих, відповідають за їх виховання і навчання. Але ж вони виконують і *педагогічні* функції, будучи, водночас вихователями, учителями і організаторами військово-педагогічного процесу у різних структурних ланках Збройних сил України.

Так офіцер, водночас, виконує наступні службово-бойові функції:

- планує, організовує та проводить заходи щодо підтримання підрозділу в постійній бойовій готовності;
- здійснює бойове управління (під час ведення бойових дій чи виконання бойових завдань);
- здійснює службове управління (у повсякденній діяльності);
- виконує навчально-виховну (педагогічну) функцію (при цьому, за В.В. Ягуповим [7:3]: виступає в кількох ролях - вихователя, учителя і організатора навчально-виховного процесу; викладає не один предмет, а декілька предметів бойової та гуманітарної підготовки, які передбачені навчальними програмами (програмами бойової та командирської підготовки); ефективність його педагогічних дій і заходів перевіряється відразу, тобто під час практичної діяльності воїнів, а у воєнний час - на полі бою, де наслідки педагогічного браку оплачуються ціною людського життя;
- експлуатаційно-технічну;
- адміністративну;
- інформаційно-аналітичну [6].

Однак, повернімося до питання про *управління*.

На нашу думку сучасний офіцер, яку б він посаду не займав, не може обійтися без знання особливостей та закономірностей управління військовими колективами. Без таких знань і умінь ефективність управлінської діяльності з керівництва підрозділом, частиною, службою може виявитися зниженою, а результати окремих актів управління далекими від тих, які очікували.

Для правильного визначення ролі та функцій суб'єктів управління (органів управління), упровадження в практику їх роботи нових технологій управління, на думку військових науковців С.Мосова, І.Руснака, О.Рейша, В.Телелима, необхідне поглиблення розуміння сутності категорій “управління”, “управлінська діяльність” у будь-якій сфері суспільного життя, зокрема й військової [9:60; 10:31].

Управління – це елементарна функція *організованих систем* різної природи (біологічних, соціальних, технічних), яка забезпечує збереження певної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності.

На думку автора навчального посібника „Менеджмент” А.В. Шегди, управління є обов'язковим елементом доцільної колективної діяльності людей. Воно застосовується скрізь, де необхідно координувати спільну діяльність людей. Отже управління *іманентне суспільному виробництву* на будь-якій стадії його розвитку [2:13].

Можна погодитися з дослідниками П. Друкером, М. Месконом, М. Альбертом, Ф. Хедуорі, В.В. Павленком, що управління - це особливий вид діяльнос-

ті, який перетворює організований натовп в ефективну цілеспрямовану та продуктивну групу; що – це вміння досягати поставленої мети, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших людей; що управління – то є функція, вид діяльності з керівництва людьми в найрізноманітніших організаціях; що це процес планування, організації, мотивації й контролю, необхідний для того, щоб сформулювати та досягти цілей організації. Все це є беззаперечним.

Однак, на нашу думку, в порівнянні з діяльністю менеджерів (управлінців цивільних організацій, підприємств), управлінській діяльності офіцерів Збройних сил України властиві й певні, характерні тільки для неї, специфічні умови, що так, чи так впливають на ділову мобільність. Це такі:

- необхідність управляти озброєними людьми;
- необхідність управляти в умовах небезпеки;
- необхідність управляти в будь-яких умовах, обставинах;
- відсутність достатнього часу на підготовку до ведення бойових дій (виконання завдань);
- недостатність інформації, необхідної для обґрунтованого прийняття рішень;
- постійна зміна обстановки (в повсякденній діяльності в зв'язку зі змінами пріоритетності різноманітних заходів, при веденні бойових дій – залежність від дій противника та стану своїх військ);
- напруга фізичних та духовних сил;
- відповідальність за виконання завдання та життя підлеглих.

Отже, службово-професійна діяльність офіцерів Збройних сил України, у залежності від умов, в яких вони виконують покладені на них завдання, поділяється на: управління повсякденною діяльністю підрозділів; управління військами при веденні бойових дій, яке включає - управління військами при підготовці до ведення бойових дій та управління військами під час ведення бойових дій.

Управління повсякденною діяльністю підрозділів - це цілеспрямована дія (вплив) командирів, штабів і інших органів управління щодо [12;1]:

- підтримки високої бойової і мобілізаційної готовності підрозділів (під бойовою *готовністю* розуміють такий стан підрозділів і частин, що дозволяє їм у встановлені терміни здійснити перехід з мирного на воєнний стан й успішно виконувати бойові задачі. Найважливішими елементами бойової готовності підрозділів є наступні: знання завдань, що можуть поставити, і своєчасне, ще в мирний час, проведення заходів щодо підготовки до їх виконання; чітке несення бойового чергування; висока бойова виучка; підтримання озброєння й техніки в готовності до негайного застосування, утримання запасів матеріальних засобів у необхідних розмірах; постійна готовність до відбиття несподіваного нападу противника, організоване приведення підрозділів у вищі ступені бойової готовності; високий морально-психологічний стан, дисципліна й пильність особового складу. Бойова готовність військ у всіх її компонентах суттєво залежить від підготовки офіцерського складу. Чим вищий професіоналізм офіцерів, тим ефективніший внесок їх у бойову готовність військ);

- організації оперативної (бойової) підготовки (бойова *підготовка* - це система заходів щодо навчання військовослужбовців у мирний час. Вона є основним змістом повсякденної діяльності військовослужбовців в мирний час і включає навчання, тренування та інші заходи, під час яких військовослужбовці вивчають бойову техніку, зброю та способи їх

використання, виробляють вміння і навички, які необхідні для виконання своїх обов'язків відповідно до свого фаху. Метою бойової підготовки є: досягнення високого рівня підготовки і фізичної витривалості особового складу, поладження екіпажів, обслуг, підрозділів, військових частин, з'єднань та їх органів управління (штабів) для виконання бойових і інших завдань відповідно до бойового призначення [12:2]);

- організації служби військ;
- виховання військовослужбовців;
- підтримки військової дисципліни;
- експлуатації та збереження техніки й озброєння;
- керівництва (ведення) військового господарства;
- військово-адміністративної діяльності;
- роботи з місцевими органами влади.

На нашу думку перелічені напрямки діяльності офіцерів Збройних сил України як складові частини управління повсякденною діяльністю підрозділів є специфічними функціями управління повсякденною діяльністю підрозділів.

Функція управління - це обособлений вид управлінської праці органу управління, який приводить до досягнення окремої (проміжної) мети на шляху до загальної і кінцевої мети. У функціях, їх взаємозв'язку і сукупності проявляється зміст, технологія і динаміка всього процесу управління.

Управління військами при веденні бойових дій являє собою засновану на законах збройної боротьби та принципах воєнного мистецтва цілеспрямовану діяльність командира, штабу по підтримці високої бойової готовності підлеглих підрозділів, підготовки їх бойових дій та направлення зусиль на успішне виконання бойового завдання під час бою шляхом ефективного використання наявних сил і засобів.

А.В. Шегда вважає що русійною силою управління є протиріччя між суб'єктом і об'єктом управління, котре усувається в процесі здійснення управління до якого необхідно підходити передусім з позиції взаємодії суб'єкта й об'єкта управління [2:16].

У "Бойовому статуті сухопутних військ", частина II (батальйон, рота), вказано, що основою управління є рішення командира [9:17]. З точки зору соціології, управлінське рішення – то є вольовий акт, що виражає усвідомлений намір діяти певним чином, вибір шляху досягнення якоїсь мети.

З позицій менеджменту, рішення - це вибір альтернатив, вибір, який повинен зробити керівник, щоб виконати визначені його посадою обов'язки [11:67]; - процес вибору порядку дій із двох чи більше альтернатив [13:215].

У будь-якому відношенні таке рішення вимагає досконалого знання ситуації... Але це вже інша проблема. Зауважимо лише таке: здатність приймати продуктивне рішення має велике значення в діяльності офіцерів Збройних сил України, адже це не тільки визначення порядку, способу, засобів, терміну та якісних показників щодо виконання завдання але й встановлення виконавців та вибір характеру впливу на них.

Отже, як бачимо, не зважаючи на те, що проблемам військової освіти приділялось багато уваги, є необхідність пошуку нових шляхів, їх модернізації в системі підготовки майбутніх офіцерів, щільно пов'язаних із складовими, їхньою взаємозалежністю, від чого залежить увесь процес навчання у вищих військових навчальних закладах, майбуття професійна діяльність їх випускників в умовах сьогодення. З метою забезпечення цілого ряду вимог і, передусім, прискореного, випереджувально-інноваційного роз-

витку освіти; усебічного розвитку, самоствердження; мобільної самоактуалізації в умовах військової служби і самореалізації особистості протягом усього життя. Тому доцільним є теоретичний аналіз, визначення та практична реалізація відповідних педагогічних

умов, що сприятимуть формуванню тих якостей та здібностей, які впливатимуть на планування кар'єри та професійний ріст офіцерів Збройних сил, адже цьому питанню, особливо у військовій сфері ще приділено недостатньо уваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів. - Київ: Азимут-Україна. - 2003. - С.46-51.

2. *Шегда А.В.* Менеджмент: Навч. посіб. (Вища освіта ХХІ століття). - К.: Т-во "Знання", 2002. - 583 с.

3. *Бендюков М., Соломин И. и Ткачев М.* Азбука профориєнтації: как молодому человеку преуспеть на рынке труда? (издание второе, переработанное и дополненное – Санкт-Петербург: "Литера плюс", 1997.

4. *Біжан І.В.* Проблеми та шляхи удосконалення професіоналізації військових фахівців // Наука і оборона. - 2000. - № 4. - С. 24-28.

5. *Нещадим М.І.* Деякі методологічні проблеми розробки універсальної моделі військового фахівця Зб. наук. праць. - К.: ВГІ НАОУ. - 2000. - № 1 (14). - С. 3-10.

6. Освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника Одеського ордена Леніна інституту Сухопутних військ за спеціальністю 7.140101 "Бойове застосування та управління діями підрозділів (частин, з'єднань) Сухопутних військ" напряму підготовки 1401 "Військові науки". Одеса, 2002.

7. *Ягунов В.В.* Військова дидактика: Навчальний посібник для курсантів і студентів університету. — К.: РВЦ "Київський університет", 1999.

8. Міністерство оборони України. Бойовий статут сухопутних військ. Частина II Батальйон, Подано до редакції 15.03.05

рота. Введений в дію наказом Міністра оборони України від 2 вересня 1994 р. № 232 – К.: «Варта» 1998.

9. *Нижник Н., Леліков Г., Мосов С.* Сутність понять "управління" і "керівництво" та їх застосування у державному управлінні / Вісник держ. служби України. - 2000. - № 5. - С. 58-64.

10. *Руснак І.С., Рейш О.Е., Телелим В.М.* Про сутність понять "управління" (керування), "керівництво", "командування", "координація" та їх застосування у військовій сфері (Проблеми керування) // Наука і оборона. - 2000. - №1. - С. 31-33.

11. Основи менеджменту / Склад. Павленко В.В. – Одеса: Друк, 1999. – 224 с.

12. Генеральний штаб Збройних Сил України. Методичний посібник з основних питань організації повсякденної діяльності військ (сил). Міністерства оборони України. – К.: «Варта», 2003.

13. *Зайцева О.А., Радугин А.А., Радугин К.А., Рогачева Н.И.* Основы менеджмента: Учебное пособие для вузов / Науч. редактор А.А. Радугин. – М.: Центр, 1998. – 432 с.

14. *А.С. Троц, В.О. Шевченко, М.М. Самуйлік.* Военная этика. Навчальний посібник. ОІСВ. Одеса – 2004. — 288 с.

15. *Абульханова-Славская К.А.* Деятельность в психологии личности. - М.: Наука, 1980. - 335 с.